

यजुर्वेद

अध्याय ३१

अनुवाद कर्ता: सञ्जय मोहन मित्तल

Yajurveda

Chapter 31

Translated by: Sañjay Mohan Mittal

सारांश

इस अध्याय में नारायण ऋषि प्रभु के विस्तार का वर्णन कर रहे हैं। सृष्टि की रचना को समझाते हुए वह ईश्वर को इस जगत् का रचयिता बतलाते हैं। सृष्टि का रूप ईश्वर के विधान के अनुसार ही है और सृष्टि में प्रत्येक रचना में उस ईश्वर की ही अनुभूति होती है। आखिर के कुछ मन्त्रों में उत्तर नारायण ऋषि प्रभु से सभी को ज्ञानवान् बनाने की प्रार्थना कर रहे हैं। और यह कह रहे हैं कि केवल ईश्वर प्राप्ति ही एकमात्र मुक्ति का मार्ग है; इसके अलावा और कोई रास्ता नहीं।

अथैकत्रिंशत्तमाऽध्यायारम्भः

प्रथम मन्त्र में ईश्वर के विराट स्वरूप का वर्णन किया गया है।

नारायण ऋषिः । पुरुषो देवता । ३१ अक्षराणि । निचृदार्ष्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ।

सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।

स भूमिं सर्वतः स्पृत्वाऽत्यतिष्ठदशाङ्गुलम् ॥१॥

यजुः ३१:१, ऋग् १०:७:९०:१, साम ६१७, अथर्व १९:१:६:१

सहस्रशीर्षेति सहस्रशीर्षा । पुरुषः । सहस्राक्ष इति सहस्रअक्षः । सहस्रपादिति सहस्रपात् ॥

सः । भूमिम् । सर्वतः । स्पृत्वा । अति । अतिष्ठत् । दशाङ्गुलमिति दशअङ्गुलम् ॥१॥

(सहस्रशीर्षा) असंख्य सिरों, (सहस्रअक्षः) असंख्य आँखों और (सहस्रपात्) असंख्य हाथ पैरों वाला (सः) वह (पुरुषः) परमात्मा, (दशअङ्गुलम्) दस भूतों (पाँच तन्मात्र व पाँच स्थूल भूत) से निर्मित इस (भूमिम्) ब्रह्माण्ड के सभी (सर्वतः) स्थानों और (स्पृत्वा) सभी दिशाओं में व्याप्त होकर भी, इससे (अति) परे (अतिष्ठत्) पहले से ही स्थिर है, अर्थात् ब्रह्माण्ड से भी विशाल ईश्वर, इस ब्रह्माण्ड के सृष्टि और विनाश चक्र से परे है।

दूसरे मन्त्र में ईश्वर को सबका स्वामी घोषित किया गया है।

नारायण ऋषिः । ईशानो देवता । ३१ अक्षराणि । निचृदार्ष्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ।

पुरुषएवेद सर्वं यद् भूतं यच्च भव्यम् । उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहति ॥२॥

यजुः ३१:२, ऋग् १०:७:९०:२, साम ६१९-६२०, अथर्व १९:१:६:४

पुरुषः । एव । इदम् । सर्वम् । यत् । भूतम् । यत् । च । भव्यम् ॥

उत । अमृतत्वस्येत्यमृतत्वस्य । ईशानः । यत् । अन्नेन । अतिरोहतीत्यतिरोहति ॥२॥

Synopsis

In this chapter sage Naaraayaṇa describes God's vastness. Evaluating the entire creation, he identifies God as the creator of this universe. The characteristics of this universe are as per the guidelines established by God. Everywhere in this universe, presence of God is felt. In the later part, sage Uttara Naaraayaṇa is praying to God, to grant knowledge and wisdom to everyone. He also reiterates that the knowing God is the only pathway that leads to salvation. There is no other way besides this.

In the first mantra the sage describes God's all pervading vastness.

ṛiṣhiḥ naaraayaṇaḥ, **devataa** puruṣhaḥ, **vowels** 31, **chhandah** nichṛid aarṣhy anuṣṭup, **svaraḥ** gaandhaaraḥ.

**1. sahasrasheersḥaa puruṣhaḥ sahasraakṣhaḥ sahasrapaat,
sa bhoomim sarvata spritvaa'tyatishṭhaddasha-aṅgulaḥ.**

Yajuḥ 31:1, Ṛig 10:7:90:1, Saama 617, Atharva 19:1:6:1

sahasra-sheersḥaa puruṣhaḥ sahasra-akṣhaḥ sahasra-paat,
saḥ bhoomim sarvataḥ spritvaa ati atishṭhat dasha-aṅgulaḥ.

(puruṣhaḥ) God has (sahasra) innumerable (sheersḥaa) heads, (sahasra) innumerable (akṣhaḥ) eyes and (sahasra) innumerable (paat) limbs. In this (bhoomim) universe which is composed of (dasha) ten (aṅgulaḥ) basic elements (5 subtle and 5 conspicuous elements), (saḥ) God (spritvaa) pervades (sarvata) every place and every direction. His vastness is, however, (ati) beyond the universe as well. He has been (atishṭhat) stable forever and is beyond the cycles of creation and destruction experienced by this universe.

In the second mantra the sage declares God as the supreme lord of all.

ṛiṣhiḥ naaraayaṇaḥ, **devataa** eeshaanaḥ, **vowels** 31, **chhandah** nichṛid aarṣhy anuṣṭup, **svaraḥ** gaandhaaraḥ.

**2. puruṣha'avedam sarvañ yad bhootañ yachcha bhaavyam,
utaamṛitatvasyeshaano yadannenaatirohati.**

Yajuḥ 31:2, Ṛig 10:7:90:2, Saama 619-620, Atharva 19:1:6:4

puruṣhaḥ eva idam sarvam yat bhootam yat cha bhaavyam,
uta amṛita-tvasya eeshaanaḥ yat annena ati-rohati.

(इदम्) इस सृष्टि चक्र से बन्धे हुए (यत्) जो (भूतम्) उत्पन्न हो चुके हैं (च) व (यत्) जो (भाव्यम्) भविष्य में उत्पन्न होंगे, और इनके (उत्) अतिरिक्त (यत्) जो (अन्नेन) ईश्वर ध्यान रूपी अन्न से अपने आत्मबल को (अतिऽरोहति) अत्यन्त बढ़ा कर (अमृतऽत्वस्य) मोक्ष को प्राप्त हो गए हैं, इन (सर्वम्) सभी का (ईशानः) स्वामी (पुरुषः) परमेश्वर (एव) ही है।

*आगामी मन्त्रों में भागों का वर्णन आलंकारिक है और ईश्वर के अनन्त विस्तार को दर्शाने के लिए है। ईश्वर एक ही है और वह भागों में बंटा हुआ नहीं है।

तीसरे मन्त्र में परमात्मा के अनन्त विस्तार का वर्णन किया गया है।

नारायण ऋषिः । पुरुषो देवता । ३१ अक्षराणि । निचृदार्ष्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ।

ए॒तावा॑नस्य म॒हिमा॑ऽतो॒ ज्यायाँ॑श्च पू॒रुषः॑ ।

पादो॑ऽस्य॒ विश्वा॑ भू॒तानि॑ त्रि॒पाद॑स्यामृतं॒ दिवि॑ ॥३॥

यजुः ३१:३, ऋग् १०:७:९०:३, साम ६१९-६२०, अथर्व १९:१:६:३

ए॒तावा॑न् । अ॒स्य । म॒हिमा॑ । अतः॑ । ज्याया॑न् । च । पू॒रुषः॑ । पुरु॑षऽइति॒ पुरु॑षः ॥

पादः॑ । अ॒स्य । विश्वा॑ । भू॒तानि॑ । त्रि॒पादि॑ति त्रि॒ऽपात् । अ॒स्य । अ॒मृत॑म् । दि॒वि ॥३॥

(ए॒तावा॑न्) यह ब्रह्माण्ड तो (अ॒स्य) इस परमेश्वर की (म॒हिमा) महिमा का ही प्रतीक है। वास्तव में तो वह (पू॒रुषः) परमात्मा (अतः॑) इस ब्रह्माण्ड से भी (ज्याया॑न्) बहुत अधिक बड़ा है (च) और (भू॒तानि) जड़ चेतन समेत यह (विश्वा॑) समस्त विश्व (अ॒स्य) उसका (पादः॑) मात्र चौथा भाग* ही है। (अ॒स्य) उसके बाकि (त्रि॒ऽपात्) तीनों भागों* में (दि॒वि) प्रकाशवान (अ॒मृत॑म्) मोक्षस्वरूप अमृत लोक है जहाँ निर्वाण प्राप्त पुण्य आत्माएं विचरण करती हैं।

चौथे मन्त्र में भी परमात्मा के अनन्त विस्तार का वर्णन किया गया है।

नारायण ऋषिः । पुरुषो देवता । ३२ अक्षराणि । आर्ष्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ।

त्रि॒पादूर्ध्व॑ उदै॒त्पुरु॑षः पादो॑ऽस्येहाभ॑वत् पुनः॑ ।

ततो॑ विष्व॒ङ् व्य॒क्राम॑त्सा॒शनान॑श्नेऽ॒भि ॥४॥

यजुः ३१:४, ऋग् १०:७:९०:४, साम ६१८, अथर्व १९:१:६:२

त्रि॒पादि॑ति त्रि॒ऽपात् । ऊ॒र्ध्वः । उ॒त् । ऐ॒त् । पुरु॑षः । पादः॑ । अ॒स्य । इ॒ह । अ॒भ॒वत् । पुन॑रिति पुनः॑ ॥

ततः॑ । विष्व॒ङ् । वि । अ॒क्राम॑त् । सा॒शनान॑श्नेऽइति॒ साशनान॑श्ने । अ॒भि ॥४॥

(पुरु॑षः) परमात्मा के (त्रि॒ऽपात्) तीन भाग* इस (उ॒त्) अशान्त (ऐ॒त्) जगत से (ऊ॒र्ध्वः) परे है; (अ॒स्य) उसी के (पुनः॑) तो (पादः॑) एक भाग में (इ॒ह) यह ब्रह्माण्ड (अ॒भ॒वत्) है। (ततः॑) उसमें (विष्व॒ङ्) अनेक

Yajurveda chapter 31

Bound to (*idam*) this cycle of life and death, (*yat*) those who have (*bhootam*) already taken birth (*cha*) and (*yat*) those who (*bhaavyam*) will sometime in future; and (*uta*) on the other hand even (*yat*) those who (*ati-rohati*) nourished their souls (*annena*) by meditating on God and have (*amṛita-tvasya*) attained nirvana, (*puruṣhaḥ*) God is (*eva*) indeed the (*eeshaanaḥ*) supreme lord of (*sarvam*) all.

* The fractions/parts mentioned in the following mantras are metaphorical, and are there just to describe God's infinite vastness. God is one and is indivisible.

In the third mantra the sage describes God's infinite vastness.

ṛiṣhiḥ naaraayaṇaḥ, devataa puruṣhaḥ, vowels 31, chhandah nichṛid aarṣhy anuṣṭup, svarah gaandhaarah.

3. etaavaanasya mahimaa'to jyaayaanśhcha pooruṣhaḥ, paado'sya vishvaa bhootaani tripaadasyaamṛitan divi.

Yajuh 31:3, Rig 10:7:90:3, Saama 619-620, Atharva 19:1:6:3

etaavaan asya mahimaa ataḥ jyaayaan cha pooruṣhaḥ,
paadaḥ asya vishvaa bhootaani tripaat asya amṛitam divi.

(*etaavaan*) This universe is a mere (*mahimaa*) glorification (*asya*) of God. In fact (*pooruṣhaḥ*) God's vastness (*jyaayaan*) exceeds (*ataḥ*) this universe. (*bhootaani*) All of the living beings (*cha*) and non-conscious elements of (*vishvaa*) this universe constitute (*paadaḥ*) only the fourth fraction* (*asya*) of God. The remaining (*tripaat*) three fractions* (*asya*) of God represent the (*divi*) illuminated (*amṛitam*) blissful realm where the liberated souls, who have attained *mokṣha*, reside.

In the fourth mantra the sage continues to describe God's infinite vastness.

ṛiṣhiḥ naaraayaṇaḥ, devataa puruṣhaḥ, vowels 32, chhandah aarṣhy anuṣṭup, svarah gaandhaarah.

4. tripaadoordhva udaitpuruṣhaḥ paado'syehabhavat punaḥ, tato viṣhvañ vyakraamatsaashanaanashane' abhi.

Yajuh 31:4, Rig 10:7:90:4, Saama 618, Atharva 19:1:6:2

tri-paat oordhvaḥ ut ait puruṣhaḥ paadaḥ asya iha abhavat punaḥ,
tataḥ viṣhvañ vi akraamat saashana-anashane abhi.

(*pooruṣhaḥ*) God's (*tripaad*) three parts* are (*oordhvaḥ*) elevated and are beyond the (*ut*) turbulences of (*ait*) this universe. (*asya*) His fourth (*paadaḥ*) part* (*abhavat*) holds (*iha*) this entire universe (*punaḥ*) indeed. In (*tataḥ*) this universe, (*abhi*) all beings who (*saashana*) experience hunger as well as the non-conscious elements that (*anashane*) consume nothing, (*viṣhvañ*) perpetually move in all directions; and their (*vi akraamat*) motion is sustained only by God's empowerment.

दिशाओं में विचरने वाले (अभि) सभी, चाहे वह (साशनानशने) भोजन करने वाले चेतन प्राणी हो या भोजन न करने वाले जड़ पदार्थ, परमेश्वर की प्रेरणा व शक्ति से ही (वि) सब ओर (अक्रामत्) गति करते हैं।

पाँचवे मन्त्र में सृष्टि के रचनाक्रम का वर्णन किया गया है।

नारायण ऋषिः । पुरुषो देवता । ३२ अक्षराणि । आर्ष्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ।

ततो' विराडजायत विराजोऽअधि पूरुषः ।

स जातोऽ अत्यरिच्यत पश्चाद् भूमिमथो' पुरः ॥५॥

यजुः ३१:५, ऋग् १०:७:९०:५, साम ६२१, अथर्व १९:१:६:९

ततः । विराडिति' विराट् । अजायत । विराज इति' विराजः । अधि । पूरुषः । पुरुषऽइति' पुरुषः ॥

सः । जातः । अति । अरिच्यत । पश्चात् । भूमिम् । अथोऽ इत्यथो' । पुरः ॥५॥

प्रलय के बाद ब्रह्माण्ड के सभी जड़ पदार्थ अपनी प्राकृतिक मूल अणुओं की अवस्था में आकर गतिहीन हो गए। (ततः) तब परमात्मा के सानिध्य से प्रकृति में पुनः चेतना जागृत होनी प्रारम्भ हुई और उसने अव्यक्त रूप छोड़ एक (विराट्) विशाल पिण्ड के समान महत् रूप (अजायत) धारण किया। यह (विराजः) विराट् पिण्ड (पुरुषः) परमात्मा के ही (अधि) नियन्त्रण में था। (जातः) उत्पन्न हुआ (सः) यह पिण्ड (अति) अत्यन्त (अरिच्यत) प्रकाशवान् (अग्नि का गोला) था। (पश्चात्) उसके बाद इस विराट् गोले से (भूमिम्) पृथ्वी सूर्यादि ग्रहों और नक्षत्रों का निर्माण किया (अथो) और फिर जीवात्माओं के (पुरः) शरीरों को बनाया।

छठे मन्त्र में भोग्य पदार्थों और उनको देने वाले पशुओं की रचना का वर्णन किया गया है।

नारायण ऋषिः । पुरुषो देवता । ३० अक्षराणि । विराडार्ष्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ।

तस्माद्यज्ञात् सर्वहुतः सम्भृतं पृषदाज्यम् ।

पशूस्ताँश्चक्रे वायव्यान् आरण्या ग्राम्याश्च ये ॥६॥

यजुः ३१:६, ऋग् १०:७:९०:८, अथर्व १९:१:६:१४

तस्मात् । यज्ञात् । सर्वहुत इति' सर्वहुतः । सम्भृतमिति' सम्भृतम् । पृषदाज्यमिति' पृषत्ऽआज्यम् ॥

पशून् । तान् । चक्रे । वायव्यान् । आरण्याः । ग्राम्याः । च । ये ॥६॥

(तस्मात्) उस (यज्ञात्) परोपकार से परिपूर्ण, पूजनीय, (सर्वहुतः) सब कुछ देने वाले प्रभु से (पृषत्ऽआज्यम्) दूध, दही, घी आदि जैसे सब भोग्य पदार्थ (सम्भृतम्) उत्पन्न हुए। इन पदार्थों को देने वाले (ये) जो (वायव्यान्) बलवान् (आरण्याः) जंगली (च) और (ग्राम्याः) पालतू (पशून्) पशु हैं

Yajurveda chapter 31

In the fifth mantra the sage describes the steps in the creation of the universe.

riṣhiḥ naaraayaṇaḥ, **devataa** puruṣhaḥ, **vowels** 32, **chhandaḥ** aarṣhy anuṣṭup, **svaraḥ** gaandhaaraḥ.

5. tato viraadajaayata viraajo'adhi pooruṣhaḥ, sa jaato' atyarichyata pashchaad bhoomimatho puraḥ.

Yajuh 31:5, Rig 10:7:90:5, Saama 621, Atharva 19:1:6:9

tataḥ vi-raat̐ ajaayata vi-raajaḥ adhi pooruṣhaḥ,
saḥ jaataḥ ati arichyata pashchaat bhoomim atho puraḥ.

With the destruction of the universe, all of the matter returned to its sub atomic dormant state. (tataḥ) Then the new creation started. With impetus from God's consciousness the matter started activity and (ajaayata) turned into a (viraat̐) huge ball of mass. (saḥ jaataḥ) This (viraajaḥ) huge ball was (ati) extremely (arichyata) radiant like fire and was under (pooruṣhaḥ) God's (adhi) control. (pashchaat) Thereafter, from this huge mass emerged numerous (bhoomim) celestial bodies including our planet Earth and (atho) then the physical (puraḥ) bodies (humans and animals) for the souls were created.

In the sixth mantra the sage describes God as the creator of nourishments and the animals who produce them.

riṣhiḥ naaraayaṇaḥ, **devataa** puruṣhaḥ, **vowels** 30, **chhandaḥ** viraad aarṣhy anuṣṭup, **svaraḥ** gaandhaaraḥ.

6. tasmaadyajñaat sarvahutaḥ sambhṛitam priṣhadaajyam, pashoonstaañshchakre vaayavyaanaaraṇyaa graamyaaashcha ye.

Yajuh 31:6, Rig 10:7:90:8, Atharva 19:1:6:14

tasmaat yajñaat sarva-hutaḥ sam-bhṛitam priṣhat-aajyam,
pashoon taan chakre vaayavyaan aaraṇyaaḥ graamyaaḥ cha ye.

(tasmaat) From that (yajñaat) benevolent, reverend, (sarva-hutaḥ) supreme benefactor, (sam-bhṛitam) emerged the nourishments like (priṣhat) milk, yogurt and (aajyam) clarified butter. The (aaraṇyaaḥ) wild (cha) and (graamyaaḥ) domesticated (pashoon) animals (ye) who (vaayavyaan) possess strength to produce these nourishments, (taan) they were also (chakre) created by God.

(तान्) उनको भी उसी ईश्वर ने (चक्रे) बनाया ।

सातवे मन्त्र में वेदों के ज्ञान की उत्पत्ति का वर्णन किया गया है ।

नारायण ऋषिः । स्रष्टेश्वरो देवता । ३२ अक्षराणि । आर्ष्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ।

तस्माद्यज्ञात् सर्वहुतः ऋचः सामानि जज्ञिरे ।

छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत ॥७॥ यजुः ३१:७, ऋग् १०:७:९०:९, अथर्व १९:१:६:१३

तस्मात् । यज्ञात् । सर्वहुत इति सर्वहुतः । ऋचः । सामानि । जज्ञिरे ॥

छन्दांसि । जज्ञिरे । तस्मात् । यजुः । तस्मात् । अजायत ॥७॥

(तस्मात्) उस (यज्ञात्) परोपकार से परिपूर्ण, पूजनीय, (सर्वहुतः) सब कुछ देने वाले प्रभु से (ऋचः)

ऋग्वेद और (सामानि) सामवेद (जज्ञिरे) उत्पन्न हुए; (तस्मात्) उसी से (यजुः) यजुर्वेद (अजायत) उत्पन्न

हुआ; (तस्मात्) उसी से (छन्दांसि) अथर्ववेद (जज्ञिरे) उत्पन्न हुआ ।

आठवे मन्त्र में पशुओं की रचना का वर्णन जारी है ।

नारायण ऋषिः । पुरुषो देवता । ३१ अक्षराणि । निचृदार्ष्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ।

तस्मादश्वाऽअजायन्त ये के चोभयादतः ।

गावो ह जज्ञिरे तस्मात् तस्माज्जाताऽअजावयः ॥८॥

यजुः ३१:८, ऋग् १०:७:९०:१०, अथर्व १९:१:६:१२

तस्मात् । अश्वाः । अजायन्त । ये । के । च । उभयादतः । उभयादत इत्युभयऽदतः ॥

गावः । ह । जज्ञिरे । तस्मात् । तस्मात् । जाताः । अजावयः ॥८॥

(तस्मात्) उसी परमात्मा से (अश्वाः) घोड़े (अजायन्त) उत्पन्न हुए (च) और (ये) जो (के) कोई

(उभयऽदतः) दो ओर दांतों के जबड़ों वाले (जाताः) पशु हैं, (गावः) गाय, (अजावयः) बकरी भेड़ आदि

वह भी (ह) निश्चय ही (तस्मात्) (तस्मात्) उसी परमात्मा से (जज्ञिरे) उत्पन्न हुए ।

नौवे मन्त्र में योग ध्यान आदि साधनों से उत्तम कर्म और ज्ञान द्वारा ईश्वर से मेल रखने का निर्देश दिया गया है ।

नारायण ऋषिः । पुरुषो देवता । ३१ अक्षराणि । निचृदार्ष्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ।

तं यज्ञं बर्हिषि प्रौक्षन् पुरुषं जातमग्रतः ।

तेन देवाऽअयजन्त साध्याऽऋषयश्च ये ॥९॥

यजुः ३१:९, ऋग् १०:७:९०:७, अथर्व १९:१:६:११

Yajurveda chapter 31

In the seventh mantra the sage describes God as the source of all eternal knowledge.
ṛiṣhiḥ naaraayaṇaḥ, **devataa** sraṣṭeṣhvaraḥ, **vowels** 32, **chhandah** aarṣhy anuṣṭup,
svarah gaandhaarah.

7. tasmaadyajñaat sarvahuta'richaḥ saamaani jajñire, chhandaamsi jajñire tasmaadyajustasmaadajaayata.

Yajuh 31:7, Rig 10:7:90:9. Atharva 19:1:6:13

tasmaat yajñaat sarva-hutaḥ richaḥ saamaani jajñire,
chhandaamsi jajñire tasmaat yajuh tasmaat ajaayata.

(*tasmaat*) **From that** (*yajñaat*) **benevolent, reverend,** (*sarva-hutaḥ*) **supreme benefactor,**
(*jajñire*) **emerged the knowledge contained in the** (*richaḥ*) **Ṛigveda and the** (*saamaani*)
Saamaveda; (*tasmaat*) **from him** (*ajaayata*) **emerged the knowledge contained in the**
(*yajuh*) **Yajurveda;** (*tasmaat*) **from him** (*jajñire*) **emerged the knowledge contained in the**
(*chhandaamsi*) **Atharvaveda.**

In the eighth mantra the sage continues to describe the creation of animals.

ṛiṣhiḥ naaraayaṇaḥ, **devataa** puruṣhaḥ, **vowels** 31, **chhandah** nichṛid aarṣhy anuṣṭup,
svarah gaandhaarah.

8. tasmaadashvaa'ajaayanta ye ke chobhayaadataḥ, gaavo ha jajñire tasmaat tasmaajjaataa'ajaavayaḥ.

Yajuh 31:8, Rig 10:7:90:10, Atharva 19:1:6:12

tasmaat ashvaah ajaayanta ye ke cha ubhayaadataḥ,
gaavaḥ ha jajñire tasmaat tasmaat jaataah ajaavayaḥ.

(*tasmaat*) **From that God** (*ajaayanta*) **emerged the** (*ashvaah*) **horses** (*cha*) **and all** (*ke*)
other (*jaataah*) **animals** (*ye*) **that possess a jaw with** (*ubhayaadataḥ*) **two rows of teeth.**
The (*gaavaḥ*) **cows,** (*aja-avayaḥ*) **goats, sheep etc.** (*ha*) **also definitely** (*jajñire*) **emerged**
(*tasmaat*) (*tasmaat*) **from him.**

In the ninth mantra the sage directs us to connect with God using yoga and mediation,
and through righteous knowledge and actions.

ṛiṣhiḥ naaraayaṇaḥ, **devataa** puruṣhaḥ, **vowels** 31, **chhandah** nichṛid aarṣhy anuṣṭup,
svarah gaandhaarah.

9. tañ yajñam barhiṣhi praukṣhan puruṣhañ jaatamagrataḥ, tena devaa' ayajanta saadhya' ṛishayashcha ye.

Yajuh 31:9, Rig 10:7:90:7, Atharva 19:1:6:11

tam yajñam barhiṣhi pra aukṣhan puruṣham jaatam agrataḥ,
tena devaah ayajanta saadhyaah ṛishayaḥ cha ye.

यजुर्वेद अध्याय ३१

तम् । यज्ञम् । बर्हिषि । प्र । औक्षन् । पुरुषम् । जातम् । अग्रतः ॥

तेन । देवाः । अयजन्त । साध्याः । ऋषयः । च । ये ॥९॥

सब (पुरुषम्) पुरियों में निवास करनेवाले, (अग्रतः) सबसे पहले से ही (जातम्) विद्यमान, (तम्) उस (यज्ञम्) पूजनीय प्रभु से, (देवाः) विद्वान् (बर्हिषि) वासनारहित हृदय को (प्र) सब ओर से (औक्षन्) सत्त्विक विचारों से सिञ्चते हुए, (अयजन्त) मेल करते हैं (च) और (ये) जो (ऋषयः) ऋषि है, वह परार्थ भाव से योग, ध्यान आदि द्वारा (तेन) उसकी (साध्याः) साधना करते हैं ।

दसवे मन्त्र में ईश्वर की कल्पना, पुरुष के रूप में कर उसके अंगों पर विचार किया गया है । ईश्वर निराकार है इसलिए यह तुलना मात्र आलंकारिक है वास्तविक नहीं ।

नारायण ऋषिः । पुरुषो देवता । ३१ अक्षराणि । निचृदार्ष्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ।

यत्पुरुषं व्यदधुः कतिधा व्यकल्पयन् ।

मुखं किमस्यासीत्किं बाहू किमूरु पादाऽउच्येते ॥१०॥

यजुः ३१:१०, ऋग् १०:७:९०:११, अथर्व १९:१:६:५

यत् । पुरुषम् । वि । अदधुः । कतिधा । वि । अकल्पयन् ॥

मुखम् । किम् । अस्य । आसीत् । किम् । बाहूऽइति बाहू । किम् । ऊरूऽइत्यूरु । पादौ । उच्येतेऽइत्युच्येते ॥१०॥

(यत्) जिस (पुरुषम्) परमेश्वर के विषय में (वि) विभिन्न प्रकार से (अदधुः) धारणा करनी चाहिए उसको इस सृष्टि में (कतिधा) कितने प्रकार से (वि) (अकल्पयन्) कल्पित किया गया? यहाँ (अस्य) उसके (मुखम्) मुख के समान श्रेष्ठ (किम्) कौन (आसीत्) है? (बाहू) भुजाबलधारी (किम्) कौन है? (ऊरू) जंघा के समान कौन और (पादौ) पाँव के समान (किम्) किसको (उच्येते) कहा गया?

पिछले मन्त्र में उठे प्रश्नों के उत्तर में ग्यारहवे मन्त्र में समाज के वर्णों की ईश्वर के अङ्गों से तुलना की गई है । शरीर के समान समाज के भी सभी अङ्गों के मिलकर चलने से ही समाज सुचारु रूप से चल सकता है ।

नारायण ऋषिः । पुरुषो देवता । ३१ अक्षराणि । निचृदार्ष्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ।

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद् बाहू राजन्यः कृतः ।

ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रोऽजायत ॥११॥

यजुः ३१:११, ऋग् १०:७:९०:१२, अथर्व १९:१:६:६

Yajurveda chapter 31

(*barhiṣhi*) **By eliminating the bondage of desires from their hearts and by (*pra*) (*aukṣhan*) sprinkling their hearts with benevolent thoughts, (*devaah*) the scholars (*ayajanta*) connect with (*tam*) that, (*agrataḥ*) forever (*jaatam*) present, (*yajñam*) reverend God who (*puruṣham*) resides in the entire universe. (*cha*) And the (*ye*) (*ṛishayah*) sages try to (*saadhyaah*) attain (*tena*) him through the means of yoga and meditation.**

In the the tenth mantra the sage has imaged God as a human and his various organs are discussed. God is without any physical form and all of these comparisons are merely metaphorical.

ṛiṣhiḥ naaraayaṇaḥ, **devataa** puruṣhaḥ, **vowels** 31, **chhandah** nichṛid aarṣhy anuṣṭup, **svaraḥ** gaandhaaraḥ.

**10. yatpuruṣham vyadadhuḥ katidhaa vyakalpayan,
mukhaṁ kimasyaaseetkim baahoo kimooroo paadaa'uchyete.**

Yajuh 31:10, Rig 10:7:90:11, Atharva 19:1:6:5

yat puruṣham vi adadhuḥ katidhaa vi akalpayan,
mukham kim asya aaseet kim baahoo kim ooroo paadau uchyete.

In (*katidhaa*) how many ways, the (*puruṣham*) Supreme Soul, (*yat*) who can be (*adadhuḥ*) thought of in (*vi*) diverse perspectives, has been (*vi*) (*akalpayan*) visualized in this society? (*kim*) Who (*aaseet*) represents (*asya*) his (*mukham*) mouth? (*kim*) Who carries the strength of the (*baahoo*) arms? (*kim*) Who performs the functions of the (*ooroo*) thighs and who should be (*uchyete*) addressed to as the (*paadau*) feet?

Answering the questions raised in the last mantra, in the eleventh mantra the sage compares various sections of the society with various organs of the body. Similar to a body, all parts have to act in harmony for the society to work as a whole.

ṛiṣhiḥ naaraayaṇaḥ, **devataa** puruṣhaḥ, **vowels** 31, **chhandah** nichṛid aarṣhy anuṣṭup, **svaraḥ** gaandhaaraḥ.

**11. braahmaṇo'sya mukhamaaseed baahoo raajanyaḥ kṛitaḥ,
ooroo tadasya yad vaishyaḥ padbhyaam shoodro' ajaayata.**

Yajuh 31:11, Rig 10:7:90:12, Atharva 19:1:6:6

यजुर्वेद अध्याय ३१

ब्राह्मणः । अस्य । मुखम् । आसीत् । बाहूऽइति बाहू । राजन्यः । कृतः ॥

ऊरूऽइत्यूरू । तत् । अस्य । यत् । वैश्यः । पद्भ्यामिति पद्भ्याम् । शूद्रः । अजायत ॥११॥

वेदों का ज्ञान फैलाने वाले ईश्वर के उपासक (ब्राह्मणः) ब्राह्मण (अस्य) इस समाज का (मुखम्) मुख (आसीत्) हैं । धर्म के रक्षक (राजन्यः) क्षत्रिय व राजा इसकी (बाहू) भुजाओं के समान (कृतः) बने हैं । (अस्य) इसकी (ऊरू) जंघाएं (तत्) वह हैं, (यत्) जो अन्न उगाने वाले, गौ को पालने वाले व व्यापार के द्वारा समाज के लिए संसाधन जुटाने वाले (वैश्यः) वैश्य हैं; और सेवा करने वाले (शूद्रः) शूद्र इसके (पद्भ्याम्) पाँव जैसे (अजायत) हो जाते हैं ।

बारहवे मन्त्र में ग्रह नक्षत्रों व प्राकृतिक बलों की तुलना ईश्वर के अङ्गों से की गई है ।

नारायण ऋषिः । पुरुषो देवता । ३२ अक्षराणि । आर्ष्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ।

चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्योऽअजायत ।

श्रोत्राद्वायुश्च प्राणश्च मुखादग्निर्जायत ॥१२॥ यजुः ३१:१२, ऋग् १०:७:९०:१३, अथर्व १९:१:६:७

चन्द्रमाः । मनसः । जातः । चक्षोः । सूर्यः । अजायत ॥

श्रोत्रात् । वायुः । च । प्राणः । च । मुखात् । अग्निः । अजायत ॥१२॥

उसके (मनसः) मन की शीतलता से (चन्द्रमाः) चन्द्रमा (जातः) उत्पन्न हुआ और (चक्षोः) आँखों से (सूर्यः) सूर्य (अजायत) बना । (श्रोत्रात्) कानों से पाँच प्रकार के (वायुः) वायु (च) और (प्राणः) प्राण बने (च) और (मुखात्) मुख से (अग्निः) अग्नि (अजायत) उत्पन्न हुई ।

बारहवे मन्त्र की आध्यात्मिक दृष्टि से भी व्याख्या की जा सकती है ।

ईश्वर प्रणिधान करने वाले (जातः) मनुष्य के (मनसः) मन में (चन्द्रमाः) चन्द्रमा के समान शीतलता और (चक्षोः) नेत्रों में (सूर्यः) सूर्य के समान ज्ञान का प्रकाश स्थिर (अजायत) होता है । वह (श्रोत्रात्) कानों में श्रवणशक्ति को (वायुः) बलवान् कर (प्राणः) योग्यता बढ़ाता है (च) और उसके (मुखात्) मुख से निकले शब्द (अग्निः) अग्नि के समान तेजस्वी हो (अजायत) जाते हैं ।

तेहरवे मन्त्र में पुनः ईश्वर को ही जगत् का रचयिता बतलाया गया है ।

नारायण ऋषिः । पुरुषो देवता । ३२ अक्षराणि । आर्ष्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ।

नाभ्याऽआसीदन्तरिक्षं शीर्ष्णो द्यौः समवर्तत ।

पद्भ्यां भूमिर्दिशः श्रोत्रात्तथा लोकाँ २ ॥ अकल्पयन् ॥१३॥

यजुः ३१:१३, ऋग् १०:७:९०:१४, अथर्व १९:१:६:८

Yajurveda chapter 31

braahmaṇaḥ asya mukham aaseet baahoo raajanyaḥ kṛitaḥ,
ooroo tat asya yat vaishyaḥ padbhyaam shoodraḥ ajaayata.

(braahmaṇaḥ) Brahmins who are identified as devotees of God responsible for spreading the Vedic knowledge (aaseet) are the (mukham) head and the mouth (asya) of this society. (raajanyaḥ) Kṣatriyas and kings, who protect and uphold the dharma (kṛitaḥ) become its (baahoo) arms. The (vaishyaḥ) Vaishya, (tat) those (yat) who are engaged in farming, rearing of cows and commerce in order to provide for the society, are (asya) its (ooroo) thighs and the (shoodraḥ) servants (ajaayata) form its (padbhyaam) feet.

In the twelfth mantra the sage perceives various celestial bodies and forces of nature as God's organs.

ṛiṣhiḥ naaraayaṇaḥ, **devataa** puruṣaḥ, **vowels** 32, **chhandah** aarṣhy anuṣṭup, **svaraḥ** gaandhaaraḥ.

12. chandramaa manaso jaataashchakṣhoḥ sooryo' ajaayata, shrotraadvaayushcha praanashcha mukhaadagnirajaayata.

Yajuḥ 31:12, Ṛig 10:7:90:13, Atharva 19:1:6:7

chandramaah manasaḥ jaataḥ chakṣhoḥ sooryaḥ ajaayata,
shrotraat vaayuḥ cha praanah cha mukhaat agniḥ ajaayata.

From the calmness of his (manasaḥ) mind (jaataḥ) evolved the (chandramaah) moon, and from his (chakṣhoḥ) eyes (ajaayata) evolved the (sooryaḥ) sun. From the (shrotraat) ears evolved five types of (vaayuḥ) airs (cha) and (praanah) breaths, (cha) and from his (mukhaat) mouth (ajaayata) evolved the (agniḥ) radiant fire.

The twelfth mantra can also be explained with the comparisons, with the bodily organs of the virtuous humans.

All (jaataḥ) humans who are steadfastly engaged in the performance of the deeds prescribed in the Vedas, develop calmness in their (manasaḥ) minds akin to the calmness of the (chandramaah) moon. They (ajaayata) develop (sooryaḥ) sun like illumination of knowledge in their (chakṣhoḥ) eyes. They (vaayuḥ) intensify the hearing capabilities of their (shrotraat) ears (cha) and (praanah) progress in life. (cha) And the words coming out of their (mukhaat) mouths (ajaayata) are brilliant like (agniḥ) fire.

In the thirteenth mantra the sage, again identifies God as the source of this universe.

ṛiṣhiḥ naaraayaṇaḥ, **devataa** puruṣaḥ, **vowels** 32, **chhandah** aarṣhy anuṣṭup, **svaraḥ** gaandhaaraḥ.

13. naabhyaa' aaseedantarikṣhaṁ sheerṣhṇo dyauḥ samavarttata, padbhyaam bhoomirdishaḥ shrotraattathaa lokaañ2'akalpayan.

Yajuḥ 31:13, Ṛig 10:7:90:14, Atharva 19:1:6:8

यजुर्वेद अध्याय ३१

नाभ्याः। आसीत्। अन्तरिक्षम्। शीर्ष्णः। द्यौः। सम्। अवर्तत ॥

पृथ्व्यामिति पृथ्व्याम्। भूमिः। दिशः। श्रोत्रात्। तथा। लोकान्। अकल्पयन् ॥१३॥

उसके (शीर्ष्णः) सिर से (द्यौः) प्रकाशवान् द्युलोक अर्थात् ग्रह नक्षत्र आदि (सम्) (अवर्तत) बने; (नाभ्याः) नाभि अर्थात् मध्यभाग से (अन्तरिक्षम्) अन्तरिक्ष (आसीत्) बना; (पृथ्व्याम्) पृथ्वी से (भूमिः) पृथिवी और (श्रोत्रात्) कानों के बीच अवकाश से सब (दिशः) दिशाएं बनी। (तथा) इस प्रकार सभी (लोकान्) लोकों की (अकल्पयन्) रचना ईश्वर के सामर्थ्य से ही हुई।

चौदहवे मन्त्र में यज्ञ में समय के महत्त्व का वर्णन किया गया है।

नारायण ऋषिः। पुरुषो देवता। ३१ अक्षराणि। निचृदार्ष्यनुष्टुप् छन्दः। गान्धारः स्वरः।

यत्पुरुषेण हविषा देवा यज्ञमतन्वत।

वसन्तोऽस्यासीदाज्यं ग्रीष्मऽद्धमः शरद्धुविः ॥१४॥

यजुः ३१:१४, ऋग् १०:७:९०:६, अथर्व १९:१:६:१०

यत्। पुरुषेण। हविषा। देवाः। यज्ञम्। अतन्वत ॥

वसन्तः। अस्य। आसीत्। आज्यम्। ग्रीष्मः। इद्धमः। शरत्। हविः ॥१४॥

(यत्) जब (देवाः) विद्वान् ऋषि आदि ने, (हविषा) निस्वार्थ त्याग की भावना से देने वाले (पुरुषेण) परमात्मा से (यज्ञम्) मानसिक सम्बन्ध रूपी यज्ञ का (अतन्वत) विस्तार किया, तब यही पाया कि समय व ऋतु चक्र को भी उसी ने बनाया है। यज्ञ में समय का भी महत्त्व है। (वसन्तः) वसन्त ऋतु अर्थात् सुबह का समय (अस्य) इस यज्ञ का (आज्यम्) घी (आसीत्) है, (ग्रीष्मः) ग्रीष्म ऋतु अर्थात् दोपहर का समय इसका (इद्धमः) इन्धन है और (शरत्) शरद् ऋतु अर्थात् रात्री इसकी (हविः) हवन सामग्री है। ईश्वर का ध्यान व प्रणिधान सभी समय कर सकते हैं परन्तु उसके लिए सुबह का समय श्रेष्ठ है।

पंद्रहवे मन्त्र में परमात्मा के साथ सम्बन्ध रखने का विचार है।

नारायण ऋषिः। पुरुषो देवता। ३२ अक्षराणि। आर्ष्यनुष्टुप् छन्दः। गान्धारः स्वरः।

सप्तास्यासन् परिधयस्त्रिः सप्त समिधः कृताः।

देवा यद्यज्ञं तन्वानाऽअबध्नन् पुरुषं पशुम् ॥१५॥

यजुः ३१:१५, ऋग् १०:७:९०:१५, अथर्व १९:१:६:१५

सप्त। अस्य। आसन्। परिधय इति परिधयः। त्रिः। सप्त। समिध इति समिधः। कृताः ॥

देवाः। यत्। यज्ञम्। तन्वानाः। अबध्नन्। पुरुषम्। पशुम् ॥१५॥

Yajurveda chapter 31

naabhyaah aaseet antariksham sheershnah dyauh sam avarttata,
padbhyaam bhoomih dishah shrotraat tathaa lokaan akalpayan.

From his (*sheershnah*) head i.e. the knowledge (*sam*) (*avarttata*) emanated the (*dyauh*) illustrious celestial bodies, from his (*naabhyaah*) naval i.e. the middle part (*aaseet*) originated the (*antariksham*) space and from his (*padbhyaam*) feet originated the (*bhoomih*) earth. The emptiness between the (*shrotraat*) ears became the source of all (*dishah*) directions. (*tathaa*) That is how, all of the (*lokaan*) Worlds (*akalpayan*) came into existence due to God's capabilities.

In the fourteenth mantra the sage describes the importance of time for the performance of yajña.

ṛiṣiḥ naaraayaṇaḥ, **devataa** puruṣaḥ, **vowels** 31, **chhandah** nichṛid aarṣhy anuṣṭup, **svaraḥ** gaandhaaraḥ.

**14. yatpuruṣheṇa haviṣhaa devaa yajñamatanvata,
vasanto'syaaseedaajyan greeṣhma' idhmaḥ sharaddhaviḥ.**

Yajuh 31:14, Rig 10:7:90:6, Atharva 19:1:6:10

yat puruṣheṇa haviṣhaa devaah yajñam atanvata,
vasantaḥ asya aaseet aajyam greeṣhmaḥ idhmaḥ sharat haviḥ.

(*yat*) **When the (*devaah*) scholars and sages (*atanvata*) extended their (*yajñam*) mental connection with the (*haviṣhaa*) selfless (*puruṣheṇa*) God, they found that the cycles of time and seasons were created by him as well. The time of the day is also important for the performance of meditation and sacrificial yajña. The (*vasantaḥ*) spring season i.e. the morning (*aaseet*) is the (*aajyam*) butter (*asya*) for this yajña, the (*greeṣhmaḥ*) summer i.e. the afternoon is the sacrificial (*idhmaḥ*) wood and the (*sharat*) winter i.e. the night is (*haviḥ*) fragrant sacrificial herbs. Meditation and yajña can be done anytime, however, the morning time is the best for it.**

In the fifteenth mantra the sage discusses the mental connection with the God.

ṛiṣiḥ naaraayaṇaḥ, **devataa** puruṣaḥ, **vowels** 32, **chhandah** aarṣhy anuṣṭup, **svaraḥ** gaandhaaraḥ.

**15. saptaasyaasan paridhayastrīḥ sapta samidhaḥ kṛitaah,
devaa yadyajñan tanvaanaa' abadhnan puruṣham pashum.**

Yajuh 31:15, Rig 10:7:90:15, Atharva 19:1:6:15

sapta asya aasan paridhayaḥ triḥ sapta samidhaḥ kṛitaah,
devaah yat yajñam tanvaanaah abadhnan puruṣham pashum.

(पशुम्) सर्वद्रष्टा (पुरुषम्) परमात्मा से मानसिक सम्बन्ध के लिए किए गए (यत्) जिस (यज्ञम्) यज्ञ का (तन्वानाः) विस्तार करते हुए, (देवाः) विद्वान् जन अपने विचारों को (अबध्नन्) बाँधते हैं, ईश्वर के (सप्त) सात प्रमुख गुण (व्याहृतियाँ - भूः भुवः स्वः महः जनः तपः व सत्यम्) (अस्य) उस यज्ञ की (परिऽध्यः) परिधियाँ (आसन्) है । (त्रिः) तीन गुणों (सत्त्व, रजस् व तमस्) वाले (सप्त) सात प्राकृतिक तत्त्व (महत्, अहङ्कार और पाँच तन्मात्राएं - शब्द, स्पर्श, रूप, रस व गन्ध) को इस ध्यान रूपी मानसिक यज्ञ का (सम्ऽइधः) इन्धन (कृताः) जानो ।

सोलहवे मन्त्र में मोक्ष प्राप्ति के लिए उत्तम कर्मों को करने का महत्त्व दर्शाया गया है ।
नारायण ऋषिः । पुरुषो देवता । ४२ अक्षराणि । विराडार्षी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ।

यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।

ते ह नाकं महिमानः सचन्त यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः ॥१६॥

यजुः ३१:१६, ऋग् १०:७:९०:१६

यज्ञेन । यज्ञम् । अयजन्त । देवाः । तानि । धर्माणि । प्रथमानि । आसन् ॥

ते । ह । नाकम् । महिमानः । सचन्त । यत्र । पूर्वे । साध्याः । सन्ति । देवाः ॥१६॥

(देवाः) विद्वान् (यज्ञेन) तप, दान आदि जिन कर्मों के द्वारा (यज्ञम्) पूजनीय प्रभु को (अयजन्त) पूजते हैं, (तानि) वह (धर्माणि) धार्मिक कर्म (प्रथमानि) आदिकाल से (ह) ही प्रमुख कर्म (आसन्) हैं । (ते) इनको करने वाले (महिमानः) महान् मनुष्य (नाकम्) दुःखरहित मोक्षधाम को (सचन्त) प्राप्त होते हैं, (यत्र) जहाँ (पूर्वे) पहले से इस (साध्याः) साधना को किए हुए (देवाः) ब्रह्म व आत्मा ज्ञान के द्रष्टा (सन्ति) निवास करते हैं ।

सत्रहवे मन्त्र में मनुष्यों की रचना का वर्णन है ।

उत्तर नारायण ऋषिः । आदित्यो देवता । ४५ अक्षराणि । भुरिगार्षी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ।

अद्भ्यः सम्भृतः पृथिव्यै रसाच्च विश्वकर्मणः समवर्त्तताग्रे ।

तस्य त्वष्टा विदधद्रूपमेति तन्मर्त्यस्य देवत्वमाजानमग्रे ॥१७॥

यजुः ३१:१७

अद्भ्य इत्यत्ऽद्भ्यः । सम्भृत इति सम्ऽभृतः । पृथिव्यै । रसात् । च । विश्वकर्मण इति विश्वऽकर्मणः । सम् । अवर्त्तत । अग्रे ॥ तस्य । त्वष्टा । विदधदिति विऽदधत् । रूपम् । एति । तत् । मर्त्यस्य । देवत्वमिति देवऽत्वम् । आजानमित्याऽजानम् । अग्रे ॥१७॥

Yajurveda chapter 31

In order to (*tanvaanaah*) extend their (*abadhnan*) mental connection with the (*purusham*) God who (*pashum*) witnesses every event of this universe, the (*devaah*) scholars engage in (*yat*) (*yajñam*) meditation. This process of mediation (*asya*) (*aasan*) has God's (*sapta*) seven basic qualities (*bhooḥ*, *bhuvah*, *svah*, *mahah*, *janah*, *tapah* and *satyam*) as (*paridhayaḥ*) protective boundaries. The (*sapta*) seven basic elements of Nature (*mahat*, *ahaṅkaara* and five subtle elements i.e. *shabda*, *sparsha*, *roopa*, *rasa* and *gandha*) each with (*trih*) three tendencies (*satva*, *rajas* and *tamas*) (*kṛitaah*) form the (*samidhaḥ*) fuel of this *yajña*.

In the sixteenth mantra the sage discusses the importance of performance of deeds in accordance with the dharma, in order to attain salvation.

ṛiṣhiḥ naaraayaṇaḥ, **devataa** puruṣhaḥ, **vowels** 42, **chhandah** viraad aarṣhee triṣṭup, **svarah** dhaivataḥ.

**16. yajñena yajñamayajanta devaastaani dharmaaṇi prathamaanyaasan,
te ha naakam mahimaanaḥ sachanta yatra poorve saadhyaah santi
devaah.**

Yajuh 31:16, Rig 10:7:90:16

yajñena yajñam ayajanta devaah taani dharmaaṇi prathamaani aasan,
te ha naakam mahimaanaḥ sachanta yatra poorve saadhyaah santi devaah.

(*taani*) The actions, like (*yajñena*) meditation, forbearance, charity etc. that the (*devaah*) learned perform as the (*ayajanta*) act of worshipping the (*yajñam*) God, (*aasan*) are the (*prathamaani*) primary (*dharmaaṇi*) responsibilities since the beginning of the Creation. (*te*) Those (*mahimaanaḥ*) elevated souls (*ha*) who diligently perform these actions (*sachanta*) attain the heavenly regions, regions that are (*naakam*) free from all sorrows and (*yatra*) where (*santi*) reside the (*devaah*) scholars who (*poorve*) were successful in the (*saadhyaah*) pursuit of eternal knowledge.

In the seventeenth mantra the sage discusses the creation of the mankind.

ṛiṣhiḥ utara naaraayaṇaḥ, **devataa** aadityaḥ, **vowels** 45, **chhandah** bhurig aarṣhee triṣṭup, **svarah** dhaivataḥ.

**17. adbhyaḥ sambhṛitaḥ pṛithivyai rasaachcha vishvakarmaṇaḥ
samavarttataagre,
tasya tvaṣṭaa vidadhadroopameti tanmartyasya
devatvamaajaanamagre.**

Yajuh 31:17

adbhyaḥ sambhṛitaḥ pṛithivyai rasaat cha vishva-karmaṇaḥ sam avarttata agre,
tasya tvaṣṭaa vidadhat roopam eti tat martyasya devatvam aajaanam agre.

सृष्टि के आरम्भ में (विश्वऽकर्मणः) जगत् रचयिता ईश्वर ने प्राणियों के (सम्ऽभृतः) भली प्रकार भरण पोषण के लिए, प्रकृति के (रसात्) अणुओं से पञ्च महाभूतों ((अत्ऽभ्यः) जल, (पृथिव्यै) पृथ्वी, अग्नि, वायु (च) और आकाश) को बना, (सम्) सब ओर (अग्रे) पहले इस जगत् के (अवर्तत) आस्तित्व को साकार किया। (तस्य) इस जगत् का (रूपम्) रूप उस (त्वष्टा) कुशल शिल्पी के (विऽदधत्) विधान के अनुसार (एति) बना। (तत्) और फिर अमैथुनी विधि से (मर्त्यस्य) मनुष्य जाति का आरम्भ किया। मनुष्यों का (अग्रे) सबसे पहला जत्था, मोक्ष प्राप्त ज्ञानवान् आत्माओं का बनाया, जिससे आगामी पीढ़ियों को (आऽजानम्) अच्छे कर्म, कर्तव्यों की (देवऽत्वम्) विद्वत्ता मिले।

अद्वारहवे मन्त्र में ऋषि परमेश्वर के बारे में अपने स्वयं के ज्ञान का वर्णन करते हैं।

उत्तर नारायण ऋषिः। आदित्यो देवता। ४३ अक्षराणि। निचृदार्षी त्रिष्टुप् छन्दः। धैवतः स्वरः।

वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः पुरस्तात्।

तमेव विदित्वाऽति मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ॥१८॥

यजुः ३१:१८

वेद। अहम्। एतम्। पुरुषम्। महान्तम्। आदित्यवर्णमित्यादित्यऽवर्णम्। तमसः। पुरस्तात्॥

तम्। एव। विदित्वा। अति। मृत्युम्। एति। न। अन्यः। पन्थाः। विद्यते। अयनाय ॥१८॥

हे मनुष्यों! (अहम्) मैं (एतम्) इस (आदित्यऽवर्णम्) सूर्य के समान तेज वाले, (तमसः) अज्ञान के अन्धकार (पुरस्तात्) से परे, (महान्तम्) महान् गुणों से युक्त, (पुरुषम्) परमेश्वर को (वेद) जानता हूँ। तुम (एव) भी (तम्) उसी को (विदित्वा) जान के (मृत्युम्) दुःखदायी जन्म-मृत्यु के चक्र से (अति) मुक्त हो (एति) सकते हो। इसके अतिरिक्त (अयनाय) मोक्ष प्राप्त करने का (अन्यः) और कोई (पन्थाः) मार्ग (न) नहीं (विद्यते) है।

उन्नीसवे मन्त्र में ईश्वर को अनुभव करने का तरीका बतलाया गया है।

उत्तर नारायण ऋषिः। आदित्यो देवता। ४५ अक्षराणि। भुरिगार्षी त्रिष्टुप् छन्दः। धैवतः स्वरः।

प्रजापतिश्चरति गर्भेऽन्तरजायमानो बहुधा वि जायते।

तस्य योनिं परि पश्यन्ति धीरास्तस्मिन्ह तस्थुर्भुवनानि विश्वा ॥१९॥

यजुः ३१:१९, अथर्व १०:४:८:१३

प्रजापतिरिति प्रजाऽपतिः। चरति। गर्भे। अन्तः। अजायमानः। बहुधा। वि। जायते॥

तस्य। योनिम्। परि। पश्यन्ति। धीराः। तस्मिन्। ह। तस्थुः। भुवनानि। विश्वा ॥१९॥

For the (*sambhṛitah*) proper sustenance of all living beings, (*agre*) at the beginning, the (*vishva-karmanah*) Creator, (*rasaat*) from the particles of matter created the five elements (the (*adbhyaḥ*) water, the (*prithivyaḥ*) earth or the celestial bodies, the fire, the air (*cha*) and the skies or the emptiness) and (*avarttata*) brought into existence this (*sam*) vast universe. The (*roopam*) characteristics (*tasya*) of this universe (*eti*) were as per the (*vidadhat*) plans of the (*tvaṣṭaa*) Sculptor. And then, (*tat*) he started the human race by creating (*agre*) initial batch (*martyasya*) of humans by asexual means. This initial batch consisted of liberated souls so that the (*devatvam*) Vedic wisdom and knowledge of (*aajaaanam*) righteous conduct and duties can be propagated in future generations. In the eighteenth mantra the sage describes his own knowledge of god.

ṛiṣhiḥ utara naaraayaṇaḥ, **devataa** aadityaḥ, **vowels** 43, **chhandah** nichṛid aarṣhee triṣṭup, **svaraḥ** dhaivataḥ.

**18. vedaahametam puruṣham mahaantamaadityavarṇan tamasaḥ
parastaat,
tameva viditvaa'ti mṛityumeti naanyaḥ panthaa vidyate'yanaaya.**

Yajuḥ 31:18

veda aham etam puruṣham mahaantam aaditya-varṇam tamasaḥ parastaat,
tam eva viditvaa ati mṛityum eti na anyaḥ panthaaḥ vidyate ayanaaya.

O Human! (*aham*) I (*veda*) know about (*etam*) this (*puruṣham*) Supreme Soul that is (*varṇam*) radiant like (*aaditya*) Sun, is (*parastaat*) far removed from (*tamasaḥ*) the darkness of ignorance, and is the (*mahaantam*) possessor of great and divine qualities. By (*viditvaa*) knowing (*tam*) him, you (*eva*) too (*eti*) can be (*ati*) liberated from the (*mṛityum*) sorrowful cycle of birth and death. Apart from knowing him, (*vidyate*) there is (*na*) no (*anyaḥ*) other (*panthaaḥ*) way of (*ayanaaya*) attaining liberation.

In the nineteenth mantra the sage describes the way to perceive God.

ṛiṣhiḥ utara naaraayaṇaḥ, **devataa** aadityaḥ, **vowels** 45, **chhandah** bhurig aarṣhee triṣṭup, **svaraḥ** dhaivataḥ.

**19. prajaapatishcharati garbhe'antarajaayamaano bahudhaa vi jaayate,
tasya yonim pari pashyanti dheeraastasminha tasthurbhuvanaani
vishvaa.**

Yajuḥ 31:19, Atharva 10:4:8:13

prajaapatiḥ charati garbhe antaḥ ajaayamaanaḥ bahudhaa vi jaayate,
tasya yonim pari pashyanti dheeraaḥ tasmin ha tasthuḥ bhuvanaani vishvaa.

(प्रजाऽपतिः) सभी जीवों का पालक व रक्षक, स्वयम् (अजायमानः) अव्यक्त होते हुए भी, (गर्भे) (अन्तः) गर्भों में जीवात्मा के द्वारा चेतना देते हुए (चरति) विद्यमान है। वह स्वयं काया रहित होते हुए भी सृष्टि में सर्वव्यापी हो (बहुधा) विविध रूपों में अपनी (वि) (जायते) अनुभूति कराता है। (तस्मिन्) (ह) वह (विश्वा) ब्रह्माण्ड के सभी (भुवनानि) लोको आदि में (तस्थुः) ठहरा हुआ है। (धीराः) योगी (तस्य) उसके (योनिम्) स्वरूप को (परि) सभी दिशाओं में (पश्यन्ति) देखते हैं।

बीसवे मन्त्र में ब्रह्मतेज को ही सभी प्रकाशों का स्रोत बतलाया गया है।

उत्तर नारायण ऋषिः। सूर्यो देवता। ३२ अक्षराणि। आर्ष्यनुष्टुप् छन्दः। गान्धारः स्वरः।

यो देवेभ्यः आतपति यो देवानां पुरोहितः।

पूर्वो यो देवेभ्यो जातो नमो रुचाय ब्राह्मये ॥२०॥

यजुः ३१:२०

यः। देवेभ्यः। आतपतीत्याऽतपति। यः। देवानाम्। पुरोहित इति पुरःऽहितः॥

पूर्वः। यः। देवेभ्यः। जातः। नमः। रुचाय। ब्राह्मये ॥२०॥

(यः) जो (देवेभ्यः) पृथ्वी आदि के लिए (आतपति) भली प्रकार तपता है, (यः) जो (देवेभ्यः) पृथ्वी आदि से (पूर्वः) पहले (देवानाम्) उनके (पुरःऽहितः) हित के लिए (जातः) उत्पन्न हुआ, (यः) उस अन्नदायक सूर्य को तेज प्रदान करने वाले (ब्राह्मये) (रुचाय) ब्रह्मतेज को (नमः) नमन।

इक्कीसवे मन्त्र में ब्रह्मज्ञान के महत्त्व का वर्णन है।

उत्तर नारायण ऋषिः। विश्वेदेवा देवताः। ३२ अक्षराणि। आर्ष्यनुष्टुप् छन्दः। गान्धारः स्वरः।

रुचं ब्राह्मं जनयन्तो देवाऽअग्रे तदब्रुवन्।

यस्त्वैवं ब्राह्मणो विद्यात्तस्य देवाऽअसन्वशे ॥२१॥

यजुः ३१:२१

रुचम्। ब्राह्मम्। जनयन्तः। देवाः। अग्रे। तत्। अब्रुवन्॥

यः। त्वा। एवम्। ब्राह्मणः। विद्यात्। तस्य। देवाः। असन्। वशे ॥२१॥

(अग्रे) सृष्टि के आरम्भ से ही (देवाः) ऋषि, मुनि और विद्वान् जन, (तत्) उस (ब्राह्मम्) ब्रह्म (रुचम्) तेज और ज्ञान को (जनयन्तः) प्रकट करते हुए अपने प्रवचनों में यह (अब्रुवन्) कहते हैं कि (यः) जो (त्वा) भी (ब्राह्मणः) व्यक्ति (एवम्) इस ब्रह्म ज्ञान को (विद्यात्) जान लेता है सभी (देवाः) विद्वान्, देवता आदि (तस्य) उसके (वशे) वश में (असन्) हो जाते हैं।

God, the (*prajaapatiḥ*) Sustainer and Protector of all, (*charati*) manifests consciousness (*garbhe*) (*antaḥ*) in the fetus via the soul. Being (*ajaayamaanaḥ*) abstract himself, he makes his (*vi*) (*jaayate*) presence felt in (*bahudhaa*) many ways. (*tasmin*) (*ha*) He is the one who is (*tasthuḥ*) established in all of the (*bhuvanaani*) Worlds, in the (*vishvaa*) universe. The (*dheeraaḥ*) steadfast yogis (*pashyanti*) visualize (*tasya*) his (*yonim*) presence in (*pari*) all directions.

In the twentieth mantra the sage describes the God as source of all illumination.

ṛiṣhiḥ utara naaraayaṇaḥ, **devataa** sooryaḥ, **vowels** 32, **chhandah** aarṣhy anuṣṭup, **svarah** gaandhaaraḥ.

20. yo devebhya'aatapati yo devaanaam purohitah,

poorvo yo devebhyo jaato namo ruchaaya braahmaye.

Yajuḥ 31:20

yaḥ devebhyah aatapati yaḥ devaanaam purohitah,
poorvah yaḥ devebhyah jaataḥ namaḥ ruchaaya braahmaye.

We (*namaḥ*) bow to the (*braahmaye*) God's (*ruchaaya*) aura from which, the Sun derives its radiance. The Sun, (*yaḥ*) who (*jaataḥ*) came into existence (*poorvah*) before other (*devebhyah*) divinities like earth etc., (*yaḥ*) who (*aatapati*) burns for the (*purohitah*) benefit (*devaanaam*) of the divinities and (*yaḥ*) who is the provider of grains.

In the twenty-first mantra the sage describes the importance of the eternal knowledge contained in the Vedas.

ṛiṣhiḥ utara naaraayaṇaḥ, **devataaḥ** vishvedevaah, **vowels** 32, **chhandah** aarṣhy anuṣṭup, **svarah** gaandhaaraḥ.

21. rucham braahmañ janayanto devaa'agre tadabruvan,

yastvaivam braahmaṇo vidyaattasya devaa'asanvashe.

Yajuḥ 31:21

rucham braahmam janayantaḥ devaah agre tat abruvan,
yaḥ tvaa evam braahmaṇaḥ vidyaat tasya devaah asan vashe.

(agre) Since the beginning of the creation, the (*devaah*) sages and scholars have (*janayantaḥ*) revealed this (*braahmam*) divine (*rucham*) knowledge and (*abruvan*) have said (*tat*) that (*yaḥ*) (*tvaa*) (*braahmaṇaḥ*) whosoever (*vidyaat*) acquires (*evam*) this divine knowledge and acts accordingly, (*tasya*) he/she (*asan*) can attain (*vashe*) command over (*devaah*) divine powers.

बाईसवे मन्त्र में ईश्वर से ज्ञान और सुख प्रदान करने के लिए प्रार्थना है।

उत्तर नारायण ऋषिः। आदित्यो देवता । ४३ अक्षराणि । निचृदार्षी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ।

श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यावहोरात्रे पार्श्वे नक्षत्राणि रूपमश्विनौ व्यात्तम् ।

इष्णन्निषाणामुं मंडिषाण सर्वलोकं मंडिषाण ॥२२॥

यजुः ३१:२२

श्रीः । च । ते । लक्ष्मीः । च । पत्न्यौ । अहोरात्रेऽइत्यहःऽरात्रे । पार्श्वेऽइति पार्श्वे । नक्षत्राणि । रूपम् । अश्विनौ । व्यात्तमिति विऽआत्तम् ॥ इष्णन् । इषाण । अमुम् । मे । इषाण । सर्वलोकमिति सर्वलोकम् । मे । इषाण ॥२२॥

हे परमेश्वर! (श्रीः) शोभा (च) व (लक्ष्मीः) ज्ञानयुक्त ऐश्वर्य (ते) आपकी (पत्न्यौ) संगनियां हैं (च) और (अहोरात्रे) दिन रात दो (पार्श्वे) पहलू । (नक्षत्राणि) सभी चमकदार नक्षत्र आपकी तेजोमय (रूपम्) छवि हैं और (अश्विनौ) सूर्य, चन्द्र आदि द्युलोक आपका (विऽआत्तम्) विस्तार । हे (इष्णन्) वासना के नाशक ईश्वर! सभी को सन्मार्ग की ओर (इषाण) प्रेरित करो । (मे) मुझे (अमुम्) वह मोक्ष पद (इषाण) प्राप्त कराओ । सभी (सर्वलोकम्) लोकों का ज्ञान और भोग्य सुख (मे) मुझे (इषाण) प्राप्त कराओ ।

In the twenty-second mantra the sage prays for the boon of knowledge and happiness. **riṣhiḥ** utara naaraayaṇaḥ, **devataa** aadityaḥ, **vowels** 43, **chhandah** nichṛid aarṣhee triṣṭup, **svarah** dhaivataḥ.

**22. shreeshcha te lakṣhmeeshcha patnyaavahoraatre paarshve
nakṣhatraaṇi roopamashvinau vyaattam,
iṣhṇanniṣhaaṇaamum ma'iṣhaaṇa sarvalokam ma'iṣhaaṇa.**

Yajuḥ 31:22

shreeḥ cha te lakṣhmeesh cha patnyau ahaḥ-raatre paarshve nakṣhatraaṇi roopam ashvinau vi-aattam, iṣhṇan iṣhaaṇa amum me iṣhaaṇa sarva-lokam me iṣhaaṇa.

O Supreme Lord! (shreeḥ) Grandeur (cha) and the (lakṣhmeesh) wealth of knowledge are (te) your two (patnyau) companions. (cha) And (ahaḥ-raatre) day and night are your (paarshve) aspects. The (nakṣhatraaṇi) shining stars represent your (roopam) characteristics. (ashvinau) The sun, the moon and other celestial bodies represent your (vi-aattam) vastness. O (iṣhṇan) slayer of desire, please (iṣhaaṇa) guide everyone towards noble deeds. Please (iṣhaaṇa) help (me) me attain (amum) that desired mokṣha. Please (iṣhaaṇa) bestow on (me) me the knowledge, wealth and happiness of (sarva) all of the (lokam) World.